

Fej vagy szív?

Testmetaforák politikai használata a középkorban

Fordította: Dombos Tamás

A társadalom organicista felfogása – amely egyaránt épít bizonyos testrészek, valamint a test egészének működésére utaló metaforákra – úgy tűnik, már a kora ókorban megjelent.

A has és a végtagok tanmeséje, amely a Jean de La Fontaine által 1668-ban megjelentetett mesék közül az egyik legismertebb („Les Membres et l’Estomac”, 2.2 mese) Aesopustól eredeztethető (206-os és 286-os számú mese), és a római történelem egyik hagyományos fejezetéhez, a plebejusok szent hegyre történő, i. e. 664-es kivonulásához kapcsolódik. (Későbbi beszámolók ezt az eseményt az Aventinus hegyre helyezik.) Livius szerint (2.32–33) Menenius Agrippa konzul azzal vetett véget az incidensnek, hogy elmesélte ezt a történetet, amely emlékeztette az embereket arra, hogy a fej (a római szenátus) és a végtagok (a plebejusok) közti együttműködés elengedhetetlen, és hogy a végtagok kötelezően alárendeltek a fejnek.

A fej (*caput*) az agy helye, a rómaiak szerint – mint ahogy a legtöbb más nép szerint is – az a szerv, ahol a lélek (tehát az ember éltető ereje) található, és amely az irányító funkciót gyakorolja a testen belül. Paul-Henri Stahl nemrégiben kimutatta, hogy a fej hatalmáról szóló efféle hiedelmeket tanúsítja a lefejezés ősi, ókori és középkori társadalmakban oly elterjedt gyakorlata. A fejevadászatot az a vágy hajtotta, hogy az idegen vagy ellenség fejének, illetve koponyájá-

nak birtoklásán keresztül elpusztítsák vagy éppen magukévá tegyék annak személyiségét és hatalmát.¹

Anélkül, hogy részletes vizsgálódásokba bonyolódnék, a következő oldalakon azt szeretném bemutatni, milyen adalékokkal szolgálhat a testi metaforák politikai használatát tárgyául választó kutatás, és néhány kutatási irányt is javasolni fogok.²

A középkori kereszténység a testi metaforák politikai használatát valószínűleg a görög-római antikvitástól örökölte. Úgy vélem, itt a szimbolikus alakzatok olyan átdolgozásának lehetünk tanúi, ahol az ókori értékrendet felváltja a keresztény értékrend. A pogány hitek érvényben maradtak ugyan, de a hangsúly eltolódásán, néhány érték lecserélésén és néhány, gyakran használt metafora le-, míg mások felértékelésén keresztül jelentésük megváltozott.

Úgy tűnik számomra, hogy az antikvitás testi metaforái elsősorban a fej/belsősegek/végtagok (*caput/venter/membra*) rendszerére épültek, annak ellenére, hogy a mellkas (*pectus*) és a szív (*cor*) mint a gondolkodás és az érzelmek helyei, szintén alkalmasak lettek volna metaforikus használatra. A belsősegek közül a máj (néha a görögből átvett *hepar*, gyakrabban az *iecur* vagy *iocur*) különösen fontos szimbolikus szerepet töltött be. Először is az etruszk szokásokat követve, akik a májat szent szervnek tekintették, jóslásra használták. Emellett a szenvedélyek helyének is hitték. Menenius Agrippa tanmesé-

je szerint a has (*venter*) – más szavakkal a belsőségek összessége – koordináló szerepet tölt be a testben, a végtagok (*membra*) pedig engedelmességek utasításainak, mivel a has alakítja az ételt vérré, amely az ereken keresztül jut el a test egészébe.

A testi metaforák keresztény rendszere a fej/szív kettősségére épült. E rendszeren belül a metaforák szembeállítására abból a tényből ered, hogy az egyház mint a hívők közössége, a teste mindannak, aminek Krisztus a feje. Ez az erőteljes hellenisztikus jegyeket magán hordó Szent Pál-i elgondolás azt állítja, hogy a hívők végtagok, amelyek Krisztuson keresztül egyetlen egységes testté kapcsolódnak össze.³ A Krisztus misztikus testéről szóló elképzeléssel együtt ez uralja a középkori egyházművészetet.⁴ Ez a felfogás a politikai ideológiába a Karoling-időszak alatt került át: az egyházat megtestesítő birodalom egyetlen testet alkotott, amelynek Krisztus a feje, és amelyet a földön két közvetítő, „a papi és a királyi személy”, vagyis a pápa és a császár (vagy király) segítségével irányított.⁵

A fej szimbolikus értéke szokatlanul erőteljessé vált a keresztény rendszerben. Két tényező is közrejátszott ebben: egyrészt a *magas* felértékelődése a hierarchia keresztény elvét kifejező magas/alacsony alapvető alrendszerén belül, másrészt az a tény, hogy Krisztus nem egyszerűen az egyház, vagyis a társadalom feje, hanem egyben Isten is Krisztus feje.⁶ Az ókori fiziológiát visszhangozva Pál a Kolosszeiekhez írt levelének 2,19 szakaszában kijelenti, hogy a fej az összetartás és a növekedés princípiuma.

A szív kereszténységben tapasztalható metaforikus megerősödése még jelentősebb. Xavier Léon Dufour megfigyelte, hogy az Újszövetségben a szív nem egyszerűen csak az „életerő helye”, hanem egyben az érzelmi és lelki életet is jelöli. A szív „az intellektuális gondolatok, a hit, az értelem forrása, a döntés, az erkölcsi tudat, az íratlan törvény, az istennel való találkozás középpontja”.⁷

Van azonban ennek a metaforikus rendszernek egy vesztese is: a máj. A pogány jövendölés minden formájának keresztény visszautasítása (ami már egyébként is idejétmúlt gyakorlat volt, és a rómaiak mindig is „idegenként” tekintettek rá) teljesen eltörölte a májnak a jóslás által biztosított, kitüntetett helyét. Emellett a máj kifejezetten pejoratív fiziológiai-szimbolikus státuszra tett szert. A középkori kereszténység testi metaforáiban és különösen Sevil-lai Izidornak a fiziológiát az erkölcsi szimbolizmussal keverő „tudományos” munkáiban a máj az „érzéki-ség és a bujaság helyévé” vált.⁸ A májat/hasat, vagyis a belsőségeket *lefokozták*, az öv alá kerültek, a szé-

gyenletes testrészek társaságába, így váltak a kéjvágy és a bujaság helyévé, amelyet a kereszténység Pál és Ágoston óta üldözött és elnyomott.

Úgy tűnik, a testrészek kora középkori metaforikus használata Nagy Gergely írásaiban, Bede *Énekek énekéről* és Beatus *Apokalipsziszról* szóló kommentárjaiban alakult ki. Később ezeket a metaforákat töltötték meg politikai tartalommal három egymást követő időszakban, a Karoling-korban, a gregorián reformok alatt és végül a tizenkettedik században, amely különösen kedvelte a fej és a szív szembeállítását.⁹

Egy különösen érdekes szöveg található Humbert de Moyenmoutier – a bíborossá lett Lotaringiai származású szerzetes, a gregorián reformok egyik előmozdítója – *A simoniákusok ellen* című, 1057-ben keletkezett értekezésében. Ez a szöveg ötvözi az organicista képeket a társadalom híres háromosztatú modelljével, amely első sikereit a középkori nyugaton érte el.¹⁰ A reformok iránt elkötelezett korabeli papság ideológiájának megfelelően a szöveg a néptömegek engedelmisségét hangsúlyozta a papság és világi nemesség iránt.

A papi rend az első az egyházban, mint ahogy a szemek az elsők a fejen. A papság volt az, amelyről szólva az Úr így beszélt: „mert aki titeket bánt, az ő szemfényét bántja” (Zakariás 2,8). A világi hatalom olyan, mint a mellkas és a kar, amelyeknek feladata az egyháznak való engedelmisség, és annak megvédése. A tömegek, amelyek a lábra és a kézre emlékeztetnek, alávetettek mind az egyházi, mind a világi hatalomnak, ugyanakkor nélkülözhetetlenek is azok számára.¹¹

John of Salisbury *Policraticus*-ában (1159) ekképp ír: „Az állam egyfajta test. A fejedelem az államban a fej helyét tölti be, egyedül istennek van alávetve, és azoknak, akik Őt képviselik a földön, ahogyan az emberi testben is a lélek élteni és irányítja a fejet. A szív helyét a szenátus tölti be, amelytől minden jó és rossz tevékenység, kezdeményezés kiindul. A szem, a fül, és a nyelv tisztje a bírakat és a provinciák elöljáróit illeti. A hivatalnokok és a katonák felelnek meg a kezeknek. Azok, akik állandóan a fejedelem körül szolgálnak, az oldalakhoz hasonlóak. A gazdasági tisztviselők és a felügyelők (nem a börtönök vezetőiről beszélek, hanem a magánvagyon kezelőiről) a gyomor és a belső szervek hasonmásai. Ezek, ha mérhetetlen mohóságukban megtelnek, és tartalmuk tartósan bennük reked, számtalan és gyógyíthatatlan betegséget okoznak, mígnem az ő hibájukból az egész testet romlás fenyegeti. Az örökké a földhöz tapadt lábaknak a földművesek felelnek meg, akiknek annyival szükségesebb a fej előrelátása,

amennyivel több sérülés éri őket a test szolgálatában a földön járva, és jogosan illeti meg a védőborítás őket, akik az egész test súlyát felemelik, tartják és mozgatják. Vedd el a lábak támaszát a legerősebb testtől, és saját erejéből nem halad előre, hanem csúfosan kezére támaszkodva kínlódva kúszik, vagy oktan állatok ereje mozdítja.”¹²

Ezek a sorok meglepnek minket régies szóhasználatukkal, amely nem igazán alkalmazkodott a középkor intézményi és politikai valóságához. A szenátus és a gazdasági tisztviselők említése anakronizmus. John of Salisbury a szöveget úgy állítja be, mintha az Plutarkhosz politikai nevelésről szóló, Traianus császár számára írott értekezésének része lenne. John of Salisbury azonban természetesen hibásan tulajdonítja a szöveget Plutarkhosznak. A szöveg magyarázó úgy vélik, a későbből származó görög nyelvű szöveget John of Salisbury fordította latinra, majd adta hozzá szövegéhez egy, a tizenkettedik század tudós köreiből elterjedt hamis vélelem alapján. Egyre több kommentátor vallja azonban azt, hogy egy ókorinak tűnő utánezatról van szó, amelyet maga John of Salisbury írt, és én hajlamos vagyok egyetérteni velük. Mindenesetre az úgynevezett *Institutio Traiani* kifejezi a tizenkettedik századi reneszánsz időszakára oly jellemző humanista áramlat politikai gondolkodását, és gyakran szerepel a tizenharmadik században és a középkor későbbi éveiben elterjedt „fejedelemtükör” irodalomban is.¹³

A szöveg valódi szerzőjénél engem sokkal jobban érdekel az, hogy bizonyítékul szolgál az organicista metaforának a középkor politikai világában történő működéséről. Ezzel kapcsolatban következik néhány megjegyzés. Minden bizonnyal észrevették, hogy a fontosabb szerepek megoszlanak a fej, vagyis a fejedelem (pontosabban a tizenkettedik, tizenharmadik században a király) és a szív, vagyis egy feltételezett szenátus között. A fejen helyezkednek el a társadalom tiszteletre méltó képviselői, azaz a bírók és a fej tartományi képviselői, akiket a szem, a fül és a nyelv szimbolizál, nagyon kifejező szimbólumai ezek az úgynevezett adminisztratív vagy bürokratikus monarchiának.¹⁴ Az összes többi társadalmi-foglalkozásbeli kategóriát a test kevésbé nemes szervei jelképezik. Az állami tisztségviselők és harcosok (*officiales et milites*) a kézhez hasonlatosak, a test ezen részének státusza ellentmondásos, hisz a kezek egyszerre vesznek részt az alacsonyra értékelt kétkézi munkában és a tiszteletre méltónak tekintett világi hatalomgyakorlásban. A parasztok nem kerülhetik el, hogy a lábhoz, vagyis az emberi test legalacsonyabb részéhez

hasonlíttassanak. Azonban annak hangsúlyozásával, hogy a társadalom testének eme alapja milyen lényeges szerepet tölt be, a szöveg csatlakozik a tizenegyedik–tizenkettedik század egyházi szerzőinek azon csoportjához, akik felhívták a figyelmet a vidéki tömegek drámai helyzetére: e tömegek látták ugyan el élelemmel a társadalom felsőbb rétegeit, mégis megvetés és kizsákmányolás tárgyai voltak. A legkevésbé kívánatos pozíciót a társadalom testének a harmadik feladattal, vagyis a gazdasággal, pontosabban a pénz kezelésével foglalkozó tagjai töltötték be. Az ókori és a keresztény gondolkodás ezen a ponton megegyezik: megvetik a vagyon felhalmozását, amely a has és a belek alantas bugyraiban megy végbe. Olyan egyértelműen lebecsült szervek ezek, melyek a betegségek és a bűnök kovászát hordozzák magukban, csúf székrekedésnek adnak helyet, mivel a fősvény és zsugori, nagylelkűséget vagy bőkezűséget nem mutató állam által begyűjtött javakat őrzik.

A tizenharmadik és a tizenötödik század között a szívről szóló eszmék növekedésnek és burjánzásnak indultak, ez a képi világ néha már a tébolyra emlékeztet. Vegyük például a felfalt szív témáját, amely a tizenharmadik században került bele a francia irodalomba: a *Lais d'ignauré* tizenkét asszony történetét meséli el, akiket Ignauré elcsábított, mire a felszarvazott férjek bosszúból kasztrálják Ignaurét, és kitéptett szívét falloszával együtt megetetik a tizenkét hűtlen asszonnyal, akik végül megölik férjeiket; a *Roman de châtelien de Couci et de la dame de Favel* szintén egy asszonnyal szól, akinek egy kegyetlen étkezés alkalmával kell elfogyasztania kedvese szívét.¹⁵ A leáldozóban lévő középkor bús melankóliájában, vagyis a tizenötödik században a szív allegóriája ihlette René király *Cœur d'amour épris* című könyvét.¹⁶

A metafora lassú fejlődése végül Jézus szent szívének tiszteletévé alakul a tizenhatodik század második felében, és főleg a tizenhetedik században. A szívet körülvevő misztika e barokk megtestesülése számára Szent Bernát tizenkettedik századi *Cor Jesus dulcissimum*-a („Jézus nagyon édes szíve”) és a keresztrefeszített Jézus sebesülésének jobb oldalról bal oldalra, tehát a szív oldalára történő áthelyezése készítette elő a talajt. Ugyanebben az időszakban, tehát a tizenötödik században Szűz Mária szívét a bánat hét kardjától átdöfve ábrázolták.¹⁷

A tizenhatodik századtól kezdődően a „szív” szó fontossága és többszörös jelentése világosan megjelenik a ferences rendi Johannes Vitriarius és a karthauzi Justus Lanspergius misztikus spiritualitásában, míg a barokk korra kialakult Jézus szent szívének tisz-

telete az 1301-ben vagy 1302-ben elhunyt Helftai Nagy Szent Gertrúd és az 1523 és 1530 között a kölni kolostor noviciusainak mestereként működő Lanspergius¹⁸ írásaiban jelent meg.

Meglepő, hogy IX. Lajos, ismertebb nevén Szent Lajos fiához és utódjához, III. Fülöphöz, valamint Izabella lányához írt tanításaiban nem jelenik meg a test/lélek ellentétpár, a keresztény individuum szerkezetét és működését a test/szív metaforapár fejezi ki. Ez az ellentétpár magába foglal mindent, ami az emberben lelki.¹⁹

A számomra legérdekesebb, a test metaforák politikai használatához kapcsolódó fordulat a tizenharmadik század végén következett be, Szép Fülöp francia király és VIII. Bonifác pápa véres konfliktusával összefüggésben. Ahogy a tizenegyedik–tizenkettedik századi investitúraharc a *Libelli de lite* néven ismert írások megszületéséhez vezetett, úgy a király és a pápa közti vita is értekezések, vitairatok és pamfletok tömegének megjelenését hozta magával, habár ezen írások jóval modernebbek voltak, mivel a világi és egyházi nagyságok mellett a közvéleményt is magukba foglalták. Egy 1302-ből származó, a királyt támogató, szerző nélküli értekezés, a *Res pacificus* az ember és a mikrokozmosz különösen érdekes metaforáját használja.

Az értekezés szerint az embernek, a társadalom mikrokozmoszának két fő szerve van: a fej és a szív. A pápa a fej, amely az igaz elveket szolgáltatja a tagjainak, vagyis a hívő embereknek, és meggyőzi őket, hogy jót cselekedjenek. A fejből erednek az idegek, vagyis a papság, amely egymáshoz és a fejhez, vagyis a pápa által képviselt Krisztushoz köti a végtagokat, és egyben gondoskodik a hit egységéről. A fejedelem a szív, amelyből a vért szállító erek erednek. Az előbbiekhöz hasonlóan a királytól erednek a jog erejű bírói rendeletek, törvények és szokások, melyek eljuttatják az éltető anyagot, vagyis az igazságot a társadalom organizmusának minden részébe. Mivel a vér a *par excellence* éltető elem, az egész emberi test legfontosabb eleme, ebből következik, hogy az erek fontosabbak az idegeknél, a szív diadalmaskodik a fej fölött. A király tehát felsőbbrendű a pápánál.

Három további érv egészíti ki ezt a bizonyítást. Az első, embriológiából átvett érv egy lépéssel továbbviszi a testi szimbólumokat. A magzatban hamarabb jelenik meg a szív, mint a fej. A királyság tehát megelőzi a papságot. Emellett, több tekintély is a szív felsőbbrendűsége mellett érvel. Az értekezés szerzője így a saját táborába sorolja Arisztotelészt, Szent Ágostont, Szent Jeromost és Sevillai Izidort. A királyt

jelentő görög szó a *basileus*, amely a *basis*-ből származik, vagyis a király az alap, melyre a társadalom támaszkodik. A *Res pacificus* szerzőjét, úgy látszik, nem zavarja az a bűvészmutatvány, amely a fejedelmet először a fej helyett a szívhez, majd a szív helyett az alaphoz rendeli. Bárhol legyen is a hatalom, elsőbbség alapján ott van a fejedelem (vagy az állam). Az anonim szerző végkövetkeztetése azonban egy kompromisszum, amelyben a fej és szív hierarchiája átadja a helyet az autonóm egymás mellett élésnek.

Mindebből kifolyólag egyértelmű, hogy amint az emberi testnek is két fő része van, a fej és a szív, és mindkettőnek megvan a maga rendeltetése, és egyik sem avatkozik a másik feladataiba, ugyanúgy két különálló fennhatóság létezik, az egyházi és a földi, mindkettő a maga határozott jellegzetességeivel.

A fejedelmeknek és a pápáknak tehát a saját helyükön kell maradniuk. Az emberi test egysége feloldozódik az egyházi és a földi elkülönítésének nevében. Az organicista metafora zavarossá válik.²⁰

Az emberi testben található, a fejből kiinduló idegek hálózatából és a szívből kiinduló artériák és vénák hálózatából álló kettős keringési rendszer elképzelése – vagyis az az elképzelés, amely megalapozza e két testrész metaforikus használatát a társadalmi test szerkezetének és működésének magyarázatára – szorososan kapcsolódik a Sevillai Izidortól örökölt középkori fiziológiai tudáshoz, amit megerősít a szív középkorban tapasztalható szimbolikus és metaforikus előtérbe kerülése.

Ezt írja Izidor a szívről:

„A test első része a fej, amely onnan kapta a nevet [*caput*], hogy minden érzés és ideg [*sensus omnes et nervi*]innen ered [*initium capuit*], és minden erő innen árad ki.”²¹

A szívről szólva:

„A szív [*cor*]a görög *kardian* vagy *cura* [gondoskodás, törődés] szavakból származik. Valóban itt lakozik minden gondoskodni akarás és a tudás forrása. Két artéria indul ki belőle, a bal oldali több vért, míg a jobb oldali több lelket [*spiritus*] tartalmaz. Ezért mérjük az ember pulzusát a jobb kézen.”²²

Mondeville-i Henrik, Szép Fülöp orvosa és így a *Res pacificus* szerzőjének kortársa 1306 és 1320 között értekezést írt a sebészetről. Az értekezésben, amely Marie Christinne Pouchelle remek könyvének, a *Corps et chirurgie à l'apogée du Moyen Age* középpontjában áll, Mondeville alapvető fontosságot tulajdonít a szívnek. A szív középponttá, az államtest metaforikus középpontjává válik. A szívnek tulajdonított központosság inkább a királyi állam fejlődésé-

nek legfontosabb jellemzőjét, a fejedelem körül végbement centralizációt fejezi ki, mintsem a fej és a szív közti vertikális hierarchiát, vagy még kevésbé az evilág és a túlvilág egységét, amely egy idejétmúlt kereszténység jellemzője volt, és amely fokozatosan darabokra hullott.

Mondeville-i Henriknek az emberi testről szerzett orvosi tapasztalata is ezt az új politikai fiziológiát támasztja alá. Izidorra támaszkodva az orvoslás a szív javára térítette el tudását, és ezáltal lehetővé tette a gyarapodó állam e metaforikus gondolatát:

„A szív *par excellence* a legfőbb szerv [*membrum principalissimum*], amely az éltető vért adja, hevíti és lelkesíti a test összes többi tagját. Pontosan a mellkas közepén helyezkedik el, ami illő is szerepéhez: a király birodalmának közepén.”²³

Pouchelle nyomós kérdést tesz fel Mondeville-i Henriknek: Ki a test Uralkodója? És ő egyértelmű választ ad: a szív, vagyis a király. Mégis, általánosságban szólva a fej megmaradt – vagy vált újra – a politikai test vezetőjének. A tizenötödik század elején Terremerveille-i János, egy nimes-i jogász és a mo-

narchia teoretikusa, három értekezést vetett papírra 1418 és 1419 között, hogy Károly trónörökös, a későbbi VII. Károly legitimitását alátámassza. (A tizenhatodik század végén pedig eme írások Navarrai Henrik, a későbbi IV. Henrik perét szolgálták.) A szerző úgy tartja, hogy a „királyság misztikus és politikai testének [*corpus mysticum sive politicum regni*]”, a fejnek kell engedelmessé válnia, ami az egységesítés alapelvét fejezi ki, és biztosítja a rendet a társadalomban és az államban. Ez a legfőbb testrészt [*membrum principalum*], amelynek a többi testrészt engedelmessé kell tenni. És mivel egy kétféjű társadalom szörnyű és anarchisztikus lenne, a pápa csak másodlagos fej lehet, *caput secundarium*, ahogy Gerson János hasonlóképp nevezte.²⁴

E rövid vázlat ambíciója nem nagyobb, mint olyan kutatásra buzdítani, amely megkísérli beilleszteni az orvosi koncepciókat és értekezéseket a történelem elengedhetetlen dokumentumainak szövetébe, ha meg kívánja érteni egy korszak értékeit, ideológiáit és képzeit.²⁵

Jegyzetek

1. Paul-Henri Stahl: *Histoires de la décapitation*, Párizs, Presses Universitaires de France, 1986.
2. Tudomásom szerint a kérdéstről született kevés tanulmány közül az egyik Marie-Christine Puchelle *Corps et chirurgie à l'apogée du Moyen Age. Savoir et imaginaire du corps chez Henry de Mondeville, chirurgien de Philippe Le Bel* című úttörő munkája (Párizs, Flammarion, 1983). A testmetaforák átfogóbb elemzése található Judith Schlanger *Les métaphores de l'organisme* című könyvében (Párizs, Vrin, 1971).
3. L. Xavier-Léon Dufour: *Dictionnaire du Nouveau Testament*, Párizs, Seuil, 1975, „corps du Christ”, „tête”. Pál a Róm 12,4–5-ben azt állítja: „Mert miképpen egy testben sok tagunk van, minden tagnak pedig nem ugyanazon cselekedete van: Azonképpen sokan egy test vagyunk a Krisztusban, egyenként pedig egymásnak tagjai vagyunk [*Sicut enim in uno corpore multa membra habemus omnia autem membra non eundem actum habent, ita multi unum corpus sumus in Christo singuli autem alter alterius membra*].” És Efez 5,23–24: „Mert a férj feje a feleségének, mint a Krisztus is feje az egyháznak, és ugyanő megtartója a testnek. De miképpen az egyház engedelmes a Krisztusnak, azonképpen az asszonyok is engedelmesek legyének férjöknek mindenben [*Quoniam vir caput est mulieris sicut Christus caput est ecclesiae ipse salvator corporis, sed ut ecclesia subiecta est Christo ita et mulieres viris suis in omnibus*]. Itt az uralom és az alávetés kérdéséről van szó, a hatalom világában vagyunk, még ha csak a férj hatalma is a kérdés. (A Biblia-idézetek a Károli-féle fordításból származnak.)
4. Henri de Lubac: *Corpus mysticum: L'Eucharistie et l'Eglise au Moyen Age*, Párizs, 1949, második kiadás: Yves Congar: *L'ecclésiologie du haut Moyen Age*, Párizs, Cerf, 1968; Yves Congar: *L'Eglise de Saint Augustin à l'époque moderne*, Párizs, Seuil, 1970.
5. A 829. évi párizsi zsinat 3. kánonja például ezt írja: *Quod eiusdem ecclesiae corpus in duabus principaliter dividatur personis* („Az egyazon egyház mindegyikét két személyre osztjuk”). E szöveget Orleans-i Jónás püspök fogalmazta meg, és megismétli *De institutione regia* című értekezésében, amely az egyik legkorábbi politikai értekezés az ún. „fejedelemtükör” irodalomban. L. Congar: *L'ecclésiologie du haut Moyen Age*, 81–82.

6. Pál szerint: „minden férfinak feje [*caput*] a Krisztus; az asszonynak feje pedig a férjú [*caput vero Christi Deus*]”, 1Kor 11,3.
7. Dufour, *Dictionnaire*, 171.
8. „*In jecore autem consistit voluptas et consupiscentia*”, Sevillei Izidor *Etymologiae* 11.127. *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, szerk. Jacques-Paul Migne, Párizs, 1844–64, 82, col. 413. Az alábbi mondat zárja a máj (*jecur*) fiziológiai funkciójának meghatározásáról szóló részt: „A máj neve arra a tényre vezethető vissza, hogy ez annak a tűznek a helye, amely egészen a fejig emelkedik [az etimológia alapja a *jacio, jeci*: dob, indít, küld igék]. Innen a szemekbe és más érzékszervekbe, valamint a végtagokba áramlik, és hőjének köszönhetően az ételből kinyert nedveket vérré alakítja, amelyet a test minden tagjának felkínál, hogy abból táplálkozzanak.”
9. L. Congar *L'ecclésiologie du haut Moyen Age*, 83.
10. A középkori társadalom háromosztatú modelljéről, amelyet Georges Dumézil indoeurópai kulturális örökségnek tekint, l. Georges Duby: *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Párizs, Gallimard, 1978; Jacques Le Goff: „Les trois fonctions indo-européennes, l'historien et l'Europe féodale”, *Annales E. S. C.* 34 (1979), 1187–1215; és Dominique Iogna-Prat: „Le »baptême« de schéma des trois fonctions: l'apport de l'École d'Auxerre dans la seconde moitié du IXe siècle”, *Annales E. S. C.* 41 (1986), 101–126. A három funkció röviden: a szent, a harcos és a munkás.
11. Humbert de Moyenmoutier, Silva Candida bitorosa: *Adversus simoniacos (Patrologia latina*, 143. col. 1005ff.; *Monumenta germaniae historica: Libelli de tite*, első kötet); André Vauchez: „Les laïcs dans l'Eglise à l'époque féodale”, *Notre Histoire* 32 (1987), 35. újranyomva: *Les laïcs dans l'Eglise à l'époque féodale*, Párizs, Cerf, 1987, 52.
12. Magyar fordítása: John of Salisbury: *Policraticus: Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól*, Atlantisz, Budapest, 1999, 105–106.
13. A szöveget, amelyet John of Salisbury *Policraticus*, szerk.: C. C. J. Webb, Oxford, 1909. 5.2 fejezete tartalmaz, és amely a szerző politikai gondolkodásáról szóló előszót is tartalmazó angol fordításban *The Statesman's Book of John of Salisbury* New York, 1927 címen jelent meg, részben Plutarkhosz műveinek a

Teubner-féle kiadásában (*Plutarcia Moralia*, Leipzig, 1896) található, néhány kétes eredetű töredéke alapján állították össze.

14. C. Warren Hollister és John W. Baldwin: „The Rise of Administrative Kingship: Henri I and Philip Augustus”, *American Historical Review*, 83 (1978), 867–905.
15. *Le cœur mangé: récits érotiques et courtois – XIIe et XIIIe siècles*. Modern franciára fordította Daniele Régnier-Bohler, az előszót írta Claude Gaignebet, az utószót írta Régnier-Bohler. Párizs, Stock, 1979.
16. Marie-Thérèse Gousset, Daniel Poirion és Franz Unterkircher: *Le cœur d'amour épris*. Párizs Philippe Lebaus, 1981.
17. Louis Réau: *Iconographie de l'art chrétien*, Párizs, Presses Universitaires de France, 1957, második kötet, 47–49, 108–10.
18. Carl Richstatter: *Die Herz-Jesu-Verehrung de deutschen Mittaltes*, második kiadás, München, 1924; Pierre Debognie: „Commencement et recommencement de la dévotion au Cœur de Jésus”, *Études carmélitaines*, 29 (1950), 146–92; André Godin: *Spiritualité franciscaine en Flandre au XVIe siècle: l'Homélaire de Jean Vitrier*. Genf, Droz, 1970; Gérald Chaix: „La place et la fonction du cœur chez le Chartreux Jean Lansperge”, *Acta conventus neolatini Turonensis*, szerk.: Jean-Claude Margolin, Párizs, Vrin, 1980
19. A Joinville *Life of St. Louis*-féle könyvében található szerkesztett változat helyett érdemes Szt. Lajos fiának és lányának írt *Enseignements* című munkáját az eredeti formában olvasni, amely megtalálható David O'Connell *The Teaching of St. Luis: A Critical Text* (Chapel Hill, 1972) című művében, modern francia fordításban: David O'Connell: *Les propos de saint Louis*, Párizs, Gallimard, 1974, az előszót írta Jacques Le Goff.

20. Victor Martin: *Les origines de gallicanisme*, Párizs, Bloud et Gay, 1939, első kötet, 216.
21. Izidor: *Etymologiae* 11.25, *Patrologia latina*, 82: col. 400.
22. *Ibid.*, col. 411.
23. Pouchelle: *Corps et chirurgie*, 198–199.
24. Jean Barbey: *La fonction royale: essence et légitimité d'après les Tractatus de Jean de Terrevermeille*, Párizs, Nouvelles Éditions Latines, 1983, 2. rész, 1. fejt.; *Corpus mysticum sice politicum regni*, 157–268. Ernest Kantorowitz méltán híres könyve, a *The King's Two Bodies: A Study on Medieval Political Theory* (Princeton, 1957) olyan állítást fogalmaz meg, amely saját észrevételeim alapján is szolgál.
25. Ne feledkezzünk el az ókorral kapcsolatban íródott úttörő munkákról, Michel Foucault és Paul Veyne műveiről; Aline Rouselle *Porneia: On Desire and the Body in Antiquity*; Danielle Jacquard és Claude Thomasset: *Sexualité et savoir au Moyen Age*, Párizs, Presses Universitaires de France, 1985 című könyveiről, valamint José Gilé: *Metamorphoses du corps*, Párizs, Le Différence, 1985 című művéről, amely filozófiailag igazolja a test mint kifejezőeszköz használhatóságát az állam eredetéről szóló gondolkodásban. Gil könyvének borítója, amelyen a zodiákus-ember egy tizennegyedik századi képe található, jól mutatja, hogyan alkalmazkodik az emberi test a szimbolizmus változásához. Tisztában vagyunk az asztrológia és a tizennegyedik századi politikára történő alkalmazásának sikerével is. L. Maxime Préaud: *Les astrologues à la fin du Moyen Age*, Párizs, J.-Cl. Lattés, 1984.

